

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАТУС *ДА* У БОЛГАРСЬКІЙ МОВІ

Резюме

Стаття присвячена дослідженню статусу *да* у контактній позиції до дієслова в болгарській мові у різні етапи її розвитку, визначені основні особливості та функції. Подані теорії походження *да*-конструкції.

Ключові слова: болгарська мова, *да*-конструкція, модальність, морфологічна категорія, синтаксис, частка, сполучник.

Summary

The article is devoted to status of *da* in contact position to the verb in Bulgarian language during different periods of its development. The topic under consideration deals with functions and particularities of *da*-constructions. Theories of their origin are shown.

Key words: Bulgarian, *da*-construction, modality, morphological category, syntax, particle, conjunctive.

Аналітичні тенденції розвитку болгарської мови проникають на морфологічний і синтаксичний рівні мовної системи, провокуючи певні структурні зміни. Одним із проявів їхньої дії є процес втрати інфінітиву і його заміна аналітичним способом – *да*-конструкціями, які визначають статус болгарської мови серед інших південнослов'янських мов, названих В. Ягичем *да*-мовами. *Да*-конструкції характеризуються високою фреквентністю, а також різноманіттям в семантичному, інтонаційному, модальному і функціональному планах.

Визначення особливостей природи і функціонування *да* у складі *да*-конструкції відбувається в контексті досліджень балканістики, оскільки «заміна інфінітиву *да*-конструкцією вважається характерною ознакою мов Балканського мовного союзу (БМС)» [2: 141], хоча специфіка перебігу даного процесу в кожній з балканських мов виявляє «строкату картину, в якій більше відмінностей, ніж подібностей» [2: 142].

Питання походження *да* ще не є остаточно розв'язаним. Його появу в болгарській мові вважають досить давньою і пов'язують з розширенням вживання частки *да*, що має займенникове індоевропейське походження, що пояснює наявність *да* і в інших слов'янських мовах. Але, як підкреслює В. Георгієв, *да* особливим багатством вживання характеризується саме в

болгарській мові [6: 309]. З. Генадієва-Мутафчієва пояснює формування і специфіку функцій *да* в сучасній болгарській мові також впливом частки *да*, яка у процесі розвитку набула сполучникової функції при вираженні непрямого питання чи наказу, наприклад: «Той каза: «*Да дойдат всички*» і «*Той каза, да дойдат всички*» [4: 484].

В. П. Гудков на матеріалі сербської мови походження *да*-конструкцій виводить з форм наказового способу. Очевидним доказом цього є здатність *да*-конструкцій зберігати свою спонукальність при перетворенні прямої мови в непряму, на відміну від інфінітиву. Вчений припускає, що на підставі спільності процесів, болгарський аналітичний інфінітив також можна вивести із спонукальної форми [7: 113].

Відомо, що «*да* існувало вже в праслов'янській мові» [5: 15], але ж щодо виконуваних ним функцій точаться певні дискусії. Наприклад, В. Вондрак [5: 2], вважає, що *да* функціонувало і як підсилювальна частка, і як фінальний сполучник, який приєднує підрядні речення мети. Йому суперечить З. Голомб, думка якого, на наш погляд, є переконливішою. Вчений відстоює позицію недостатньої обґрунтованості сполучникової функції *да* в праслов'янській мові, підкреслюючи слабкий рівень розвитку гіпотаксису. *Да* – придієслівна морфема, що модифікує дієслово в модальному і синтаксичному планах. Виконуючи морфологічну функцію модально-оптативного характеру, *да* швидко еволюціонувало і набуло нових синтаксичних функцій сполучника, що було прискорене процесом заміни морфологічної категорії (інфінітиву) синтаксичною конструкцією – *да*-конструкцією [30: 79, 81].

Ст. Младенов досліджує проблему походження та історичного розвитку *да* і його функцій у порівнянні з іншими слов'янськими і деякими германськими мовами [17: 270-271]. Автор звертає увагу на те, що *да*-конструкція зустрічається на місці інфінітиву чи супіну ще в староболгарських пам'ятках, К. Мірчев відзначає зростання частотності її використання в середньоболгарський період і подальше домінування в новоболгарський [16: 235]. Це дало вченому підстави зараховувати описовий спосіб вираження староболгарського інфінітиву до типових новоболгарських явищ [16: 212-215]. Він доводить, що підрядні *да*-речення спочатку використовувались для перекладу грецького інфінітиву в підрядному фінальному реченні.

Синонімія форм інфінітиву і *да*-конструкцій, як вважає М. Деянова, витікає зі спільної фінальної синтаксично-семантичної ознаки, проте вона є неповною, оскільки, *да*-конструкція виявляє виконавця дії залежного речення, що граматично виражається через особову форму дієслова. Крім того, на відміну від *да*-конструкції, інфінітив є модально нейтральним.

На думку В. П. Гудкова, основною перевагою *да*-конструкції, що сприяла витісненню інфінітиву, була її здатність виражати значення спрямованості дії у майбутнє. Наказова форма передавала дію, яка мала виконувати-

ся. В непрямій мові значення спонукальності ослаблювалось, а відтінок майбутності залишався. *Да*-конструкція у сербській мові закріпилася у сполученнях з «хтети» і «желати» [7: 103]. Наприклад, в сучасній сербській мові паралельне вживання конструкції з *да* і інфінітиву служить для передачі і розрізнення відтінків значень: готовності і здатності суб'єкта до виконання дії і можливого, незалежно від подальшої реалізації, її виконання взагалі; обов'язкового виконання конкретної дії і дії абстрагованої від конкретності, часового виміру, чітко визначених обставин; значимості самого моменту початку дії або тривалості вже розпочатої дії.

Традиційно сутність *да* визначається залежно від типу природи *да*-конструкції, в котрій вона вживається. Виділяють *да*-конструкції двох типів: відінфінітивного і невідінфінітивного. Перші, на думку К. Попова, заміщують староболгарській інфінітив, супін і дієприкметникові конструкції і служать для приєднання підрядних речень у складному. В такому вживанні *да* є сполучником, який може бути компонентом складеного сполучника: *преди а, за да, да не би да, без да, макар да, колкото и да, както и да, дали да* тощо; *да*-конструкції другого типу вживаються в питальних, спонукальних і окличних реченнях, де *да* є модальною часткою [22: 2].

Проблема статусу *да* лишається відкритою, що спричинює різноманіття її трактувань.

У РБЕ *да* класифікована як омонімічна частка, яка вживається у таких основних функціях:

1. Як стверджувальна частка, що залежно від комунікативної ситуації набуває різноманітних відтінків значення: підтвердження, повного чи неповного погодження зі словами мовця, наголошування на висловленому, вираження сумніву, хвилювання, роздумування, здивування, неочікуваності при відповіді на питання, іронічності чи навіть заперечення тощо. Вказані також варіанти реалізації її семантичного змісту у розмовному мовленні, наприклад, при зверненні, під час стуку у двері тощо. Зазначається використання частки *да* як компоненту складних неозначених займенників і займенникових прислівників: *какъв да е, кой да е, как да е, къде да е* тощо та здатність субстантивуватись [25: 519-520];

2. Як частка для вираження багатого різноманіття модальних значень: заборони, наказу, спонукування, заохочення, бажання, побажання, прохання, вибачення, заперечення, незадоволення, докору, обурення, здивування у самостійних спонукальних реченнях; сумніву, невпевненості, задоволення, захоплення, у питаннях, у питальних спонукально-окличних реченнях. У такій функції *да* входить і до складних дієслівних форм (наказового способу, майбутнього часу) [25: 520-522];

3. Як підрядний сполучник для приєднання з'ясувальних, підметових, присудково-означальних, означальних підрядних речень, обставинних мети, умови, причини, наслідку, допусту, а також для утворення складеного діє-

слівного присудка. В більшості випадків сполучник *да* є носієм модальності. Відзначається його роль як сурядного сполучника у діалектах і здатність бути компонентом складених сполучників [25: 522-525];

4. *Да* – скорочений інфінітив від *дам* у просторіччі. Наводиться приклад зі словника Н. Герова РБЕ: *Доще Мара за петел, да ща и жарава* [25: 525].

У період до Визволення функції *да* як сполучника і як частки, що бере участь у творенні складних дієслівних форм, не диференціюються. У деяких граматаках *да* є сполучником (Н. Рильський, І. Н. Момчилов, І. А. Богоров), а інших – часткою (С. Радулов). Проте частіше *да* визначають як сполучник без чіткого віднесення до певного типу – сурядності чи підрядності. Н. Рильський *да* зараховує до сполучників підрядності разом з *аще, ако, ако ли, ако бы, не бы, да, да бы Бог* [26: 156], а Т. Шишков вважає *да* сполучником сурядності [29: 98].

У ХІХ ст. дослідження *да* поглиблюються і поширюються. Здебільшого *да* відносять до підрядних сполучників. За словами Т. Маретича, підрядну функцію *да* виконує лише в південнослов'янських мовах [31: 132]. Т. Ікономов досліджував підрядні підметові, з'ясувальні речення і обставинні речення мети, що приєднуються сполучником *да* [10:80, 84]. В працях М. Іванова [9: 82-84], Ст. Младенова, Ст. Василева *да* класифікується як підрядний сполучник мети і умови [18: 390, 391]. Д. Попов [24: 64, 155, 203] і Н. Костов [13: 234, 236], окрім названих, вказують ще й на його здатність приєднувати з'ясувальні речення. П. Калкаджієв окреслює відносно повну картину підрядних функцій сполучника *да*, відзначаючи, його сполучникову функцію у реченнях з підрядним присудково-означальним [11: 396-401]. Вчений подає типи дієслів в головному реченні, після яких вживається сполучник *да*. І. Момчилов досліджував семантичний аспект вживання сполучника *да* на місці інфінітиву дієслів можливості, бажаності, наказу, спонукання, руху, наміру, проте повного аналізу не подається [19: 226]. У цей період чітко не розмежовується діалектна і літературна мови, чим пояснюється фіксування в деяких граматаках властивих діалектному мовленню функцій *да*. Так, О. Т. Балан вказує на використання *да* як сполучника сурядності в діалектному мовленні. Автор одночасно визначає функції *да* і як підрядного сполучника, який в словосполученнях може надавати значення початку дії і спонукання до дії [27: 204], і як частки, яка разом із особовою формою дієслова теперішнього часу замінювала в староболгарській мові інфінітив. На його думку, сполучення з *да* можуть виконувати синтаксичні функції членів простого речення, наприклад, підмета, означення, обставини; О. Т. Балан окреслює семантичну структуру *да*, яка вживається для передачі наступних значень: 1. волевиявлення чи бажання, заміноє форми наказового способу (*Да ти се свети името*); 2. ймовірності, можливості, припущення, умови, використовується в умовних реченнях

(*Да съм, бях, бях била птичка, фрѣквам*); 3. зі значенням мети, наслідку, використовується в «предметних *да*-виразах», які виступають членами речення [27: 352, 353].

К. Мірчев також звернув увагу на поліфункціональність сполучника *да*. Якщо у староболгарській мові сполучник *да* служив для приєднання тільки окремих видів підрядних речень, то на сучасному етапі розвитку мови він приєднує всі їх види [4: 17]. Слід зауважити, що функцій сурядного сполучника він набув в східнослов'янських мовах.

Для виявлення специфіки сполучника *да* його часто порівнюють і зіставляють зі сполучником *че*. «Перевантажений сполучник *да* використовується тільки в чітко визначених у семантичному, синтаксичному, стилістичному планах випадках», тому *да*-конструкції відрізняються від конструкцій з *че* особливостями структури і порядку слів [5: 484].

А. Мінчева, вивчаючи і порівнюючи дані сербської, хорватської і болгарської мов, відзначала обов'язкову позицію сполучника *да* безпосередньо перед дієсловом в утвореній ними єдності [30: 75]. Лише заперечна частка не і займенникові енклітичні форми особових займенників у непрямих відмінках у ролі додатка до дієслова, або зворотній займенник (*се, си*) можуть стояти між складовими частинами конструкції. В сербській і словенській мовах сполучник *да* не закріплюється за дієсловом. Він є еквівалентом болгарського сполучника *че*, тому модально нейтральний [8: 320-328]. Такий тип підрядного зв'язку за допомогою сполучника *да* називають слов'янським, а не балканським [15: 198-199].

Синонімічна функція сполучників *да* і *че* приєднувати підрядні речення диференціювалася і набула певної специфіки у вживанні кожного з них окремо. Основною відмінною особливістю сполучника *да* є його здатність модально характеризувати дію, бо «зберігає модальний елемент, властивий частці *да*, з якої походить» [4: 18].

К. Попов в «Сучасній болгарській мові, синтаксис» подає вичерпну картину різноманіття сполучникових функцій *да*, але разом з тим, у випадку творення форм складеного дієслівного присудка, називає *да* часткою.

Є. І. Дьоміна в своїй студії про болгарський переповідний спосіб, відзначала, що значення і функції сполучень з *да* є досить неоднорідними. *Да* може виступати і як модальна частка, і як сполучник, що приєднує підрядне речення.

К. Вікторова вказує на суперечність, яка, на її думку, витікає з уже усталеної термінології, а також з структурного характеру розглядуваного явища: «Зі сполучника підрядного речення *да* автоматично перетворюється в частку в абсолютно ідентичній дієслівній структурі. По суті матеріал граматики з цього питання виявляє несуперечливі факти суперечливим способом» [3: 21]. Дослідниця не погоджується з тим, що в одній і тій же синтаксичній позиції, в складі однієї і тієї ж синтаксичної структури *да* може переходити з розряду сполучників до розряду часток.

На думку М. Янакієва, у всіх своїх вживаннях *да* має одну і ту ж семантику, збережену ще з давніх часів – семантику підтвердження/згоди. Морфема *да* – дієслівна морфема, що означала приблизно «дай», а частіше «дозволяю, щоб ти мені дав» [12: 466]. В болгарській мові частку підтвердження або згоди *да* звичайно вважають іншим словом, омонімічним кон'юнктивному *да* і сполучнику *да*. Але насправді відмінності можна пояснити контекстовими по відношенню до *да* морфемами.

Морфема *да* зустрічається набагато частіше в болгарській мові, ніж в російській [12: 466]. *Да* здебільшого вживається на місці інфінітиву, коли відповідає російському формативу *ть/ти*; *да* є відповідником російського *чтобы* (тоді може виконувати функцію підмета або прямого додатка, а також потенційно «може перетворюватися в квантифікатор локалізації за допомогою деяких прийменників-асоціаторів чи прийменників-локалізаторів» [12: 501]; часто російські морфеми *пусть*, *пускай*, *да* перекладають морфемою *да*. У випадках останнього типу М. Янакієв *да*-речення розглядав як *да*-юсії, в яких роль юсора виконує морфема *да*: «Якщо до фрази, що виражає констатацію, додати юсорну морфему *да* у функції реми, то констатація перетворюється в юсію». До «екстенсуму юсії» [12: 759], окрім яскраво вираженого питання, входять також побажання, вимога, прохання, команда, наказ, які важко розмежувати і відділити практично. Термін «юсія» (з лат. *iussio* 'спонування, наказ') вчений використовував на позначення узагальненого поняття, абстрагованого від об'єктивно існуючого варіанту питальних і спонукальних речень. Інтонація не відіграє вирішальної ролі, так як «зберігає своє значення лише в складі юсора» [12: 759] і може диференціювати значення юсії. Семантичну специфіку *да*-юсії М. Янакієв характеризує такими ознаками, як адхортативність (заохочувальність) і прохібівність (заборона, пересторога).

Всупереч традиції розуміти *да* як частку в спонукальних реченнях і як сполучник в підрядних, М. Янакієв вважає *да* однією і тією ж морфемою, що «однак, виконує різні ролі. В ролі «частки» вона – юсор юсії-фрази, в ролі «сполучника» вона – компонент юсії, фразотеми, тобто частини великої фрази» [12: 762].

Да як модальну частку досліджують в реченнях різних типів: в самостійних простих, в головних складного речення, і в підрядних реченнях, де *да* не набуває сполучникової функції. Її семантичне наповнення залежить від типу речення, в якому вона використовується: непитальному (наказове, спонукальне, бажальне) чи питальному. Вживаючись у реченнях першої групи, *да* виражає волю мовця. До питальних і питально-окличних речень частка *да* вносить елемент сумніву, невпевненості, необхідності виконання дії, її можливості взагалі, вагання, обурення, несхвалення. А. Попова, не зараховуючи *да* до часток, відзначає її здатність «в окремих випадках переїмати функції питальної частки» [24: 416]. Питального характеру реченню надає не лише інтонація, яка хоч і є дуже важливою.

Не є вирішеним питання щодо *да* у складеному дієслівному присудку. Дана предикатива одиниця – це семантико-структурна єдність двокомпонентного характеру, в якій основне лексичне значення присудка виражене інфінітивом повнозначного дієслова чи конструкцією з *да* і дієслова дійсного способу, а граматичне значення – відмінюваними формами модальних або фазисних дієслів чи короткими формами прикметників дієприкметників з модальним значенням [28: 93]. В. Чумак вказував на дві основні умови функціонування складеного дієслівного присудка: 1. неповнозначність допоміжного дієслова; 2. дія основного і допоміжного компонентів *да*-конструкції має відноситися до одного і того ж підмета. Тобто якщо в болгарській мові такі дієслова мають однакову особову форму, вони утворюють складений дієслівний присудок, який українською мовою перекладається сполученням особової форми дієслова та інфінітиву, наприклад: *Искам да си замина* перекладатиметься *Я хочу поїхати*. У даному випадку *да* виступає як граматична частка. Якщо ж суб'єкт виконання дії не є спільним, і дієслова представлені різними особовими формами, такі сполучення дієслова з *да*-конструкцією, відносять до складнопідрядних речень, які українською мовою перекладаються також складнопідрядними реченнями, наприклад: болгарському *Искам да си заминеш* відповідає *Хочу, щоб ти поїхав*. Хоч подібні речення формально не відрізняються від простих, однак вони є складними за змістом, оскільки передають складну думку. Тут *да* виконує роль підрядного сполучника.

До дієслів, які в болгарській мові можуть утворювати складений дієслівний присудок, відносять фазисні (почна/започсвам, хващам/захватам, продължавам, преставам) і модальні (трябва, следва, бива, не бива, мога, умея, успявам, ела, иди, стани, кажи).

На думку Л. Андрейчина, *да* – єдиний сполучник, котрий має здатність поєднувати два дієслова у складеному дієслівному присудку [1: 435], а також утворювати форми майбутнього часу в минулому [1: 254].

Багато праць здебільшого іноземних науковців присвячено дослідженню дискусійного питання про наявність в болгарській мові кон'юнктиву (Ю. Маслов, З. Голомб, Г. Вайганд). Проте така думка не закріпилася в болгарській граматичній традиції через відсутність конкретних морфологічних засобів вираження даної граматичної категорії.

Отже, *да* – особливий форматив в граматичній системі болгарської мови, що синтезує декілька функцій: 1) емоційної або підсилювальної модальної частки із широким спектром смислових значень 2) граматичної частки для утворення форм майбутнього часу (майбутнього в минулому, майбутнього попереднього в минулому, заперечених форм майбутнього часу, форми майбутніх часів переповідного способу), складеного дієслівного присудка, форм імперативу 3) сполучника підрядності, що у більшості випадках також є носієм модальності. Симбіоз зазначених функцій настільки тісний, що іноді

важко розмежувати одну від одної в межах однієї *да*-конструкції, що ще раз доводить унікальність розглядуваного явища.

Скорочення

РБЕ – Речник на българския език – София, 1981.

Література

1. Андрейчин Л. Основна българска граматика. – София, 1942.
2. Асенова П. Балканско езикознание. Основни проблеми на Балканския езиков съюз – София, 2002.
3. Викторова К. За съюзната природа на *да* в българския език // Български език. – София, 2003. – Кн. 23. – С. 1946.
4. Геннадиева-Мутафчиева З. За една от допълнителните функции на съюзите *да* и *че* в съвременния българския език // Изв. Инст. бълг. език. – 1962. – Кн. VIII. – С. 483492.
5. Геннадиева-Мутафчиева З. Подчинителният союз *да* в съвременния български език. – София, 1970.
6. Георгиев В. Български етимологичен речник. – Св. IV.
7. Гудков В. П. Употребление инфинитива и конструкции с *да* в сербском языке (сочетания с глаголами) // Вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. – М., 1958. – С. 93112.
8. Деянова М. Функциите на служебната дума в словенския книжовен език (в сравнение с българския) // Български език. – Сфия, 1982. – Кн. 4. – С. 319329.
9. Иванов М. Българска граматика (звукословие, видословие и правописание). – София, 1902.
10. Икономов Т. Българска граматика. – Пловдив – София – Русчук, 1881.
11. Калкаджиев П. Българска граматика. – София, 1938.
12. Котова Н., Янакѝев М. Грамматика болгарского языка для владеющих русским языком. – М., 2001.
13. Костов Н. Българска граматика. – София, 1955.
14. Маслов Ю. С. К семантике болгарского конъюнктива // Славянское языкознание. – Л., 1962. – С. 320.
15. Минчева А. Към проучването на *да*-изречения в южнославянските езици // Български език. – София, 1968. – Кн. 23. – С. 195202.
16. Мирчев К. Историческа граматика на българския език. – София, 1978.
17. Младенов Ст. История на българския език. – София, 1979. (Превод на S. Mladenov, GBS, Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin und Leipzig, 1929).

18. Младенов Ст., Василева, Ст. Граматика на българския език. – София, 1939.
19. Момчилов А. И. Граматика на старобългарския език. – Виена, 1865.
20. Попов К. По въпроса на «българския конюнктив» // Език и литература. – София, 1963. – Кн. 5. – С. 100-106.
21. Попов К. Съвременен български език, синтаксис. – София, 1963.
22. Попов К. Отражение на аналитизма върху структурата и развоя на българското изречение // Език и литература. – София, 1967. – Кн. 2. – С. 112.
23. Попов Д. Българска граматика. – Сфия, 1941.
24. Попова А. За употреба на семантика на частица *да* в един вид въпросителни изречения // Български език. – София, 1976. – Кн. 5. – С. 414-416.
25. Речник на българския език: В 5-ти т. – Т. 3 – София, 1981.
26. Рилски Н. Болгарска граматика. – Крагуевац, 1835.
27. Т.Балан А. Нова българска граматика. – София, 1940.
28. Чумак В. В. Типология сказуемого в сербо-хорватском и восточно-славянских языках. – К., 1985.
29. Шишков Т. Начална българска граматика. – Търново, 1872.
30. Gołąb Z. FSPD // Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego, zeszyt. – Kraków, 1954. – XIII.
31. Maretič T. Veznici u slovenskima jezicima // Rad Jugoslavenske akademije znanosti mjetnosti. – 1888. – Къ. 86.